

جستاری پیرامون مدل های اولیه قالبی در عصر سلجوقی

(مطالعه موردی مجموعه ی موزه های بنیاد مستضعفان)

محمد مرتضایی^{۱۹۸}

مجید حاجی تبار^{۱۹۹}

مریم زارعی^{۲۰۰}

چکیده

استفاده از قالب در سفالگری یکی از شیوه های فرم دهی و تزئین بدنه است. عمل قالب گیری در گذشته به صورت فشردن قشر یکنواختی از گل درون یک قالب منفی انجام می گرفت. ایجاد نقش اغلب به وسیله ی دو تا سه قالب جداگانه بود. سابقه ی استفاده از قالب جهت نقش اندازی سفالینه ها به قرون قبل از میلاد باز می گردد. اما در دوره ی اسلامی به ویژه دوره میانی (سلجوقی) ساخت قالب به اوج خود رسید. در این دوره به علت افزایش تقاضا و کمبود مهارت عمومی برای ایجاد طرح، از مدل های قالبی بهره برده اند. این مدل ها دارای نقش مثبت برای شکل دادن به قالب های منفی سفالی جهت استفاده در کارگاه های ساخت سفال بوده است.

این پژوهش به بررسی ساخت و استفاده از مدل های اولیه با بهره گرفتن از چهار نمونه ی موجود در موزه های بنیاد مستضعفان تهران پرداخته و در پی پاسخ به سوالات ذیل است.

۱. کاربرد مدل های قالبی چیست؟

۲. مدل های قالبی موجود در موزه ی بنیاد دارای چه ویژگی هایی می باشند؟

هدف کلی پژوهش بررسی و معرفی شیوه ی ساخت و کاربرد مدل های اولیه در دوره ی میانی اسلامی و معرفی نمونه هایی از آنها با روش تحقیق به صورت تحلیلی و استقرایی است. شیوه گردآوری مطالب، میدانی (رجوع به اصل اثر) و کتابخانه ای است. مدل های قالبی شیوه ای برای اجرای آسان طرح های پیچیده و کتیبه ها در تمام کارگاه های سفالگری که مهارت چندانی در ایجاد طرح نداشته اند و سرعت بخشیدن به تهیه ی ظروف با نقش های پرکار بوده است.

واژگان کلیدی: دوره سلجوقی، قالب، مدل های قالبی، نقشمایه

^{۱۹۸}. استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی-تهران

^{۱۹۹}. دکترای باستانشناسی و مدرس گروه باستانشناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کازرون - فارس

^{۲۰۰}. دانشجوی کارشناسی ارشد باستانشناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کازرون - فارس

مقدمه:

مدل های اولیه ی قالبی عصر سلجوقی به صورت مستقل مورد مطالعه قرار نگرفته است و گفتار پراکنده ای به توصیف قالب ها و شیوه ی استفاده از آنها پرداخته است. منابع محدودی درباب قالب های سفالی و مدل های اولیه مطالبی آورده اند. ویلکنسون در کتاب سفالینه های نیشابور نمونه هایی از قالب ها با نقوش مثبت و نقوش منفی را معرفی کرده و آنها را به اشتباه کاسه ی سفالی نامیده است، (Wilkinson 1973:261). واتسون مدل های اولیه را دقیق تر بحث و تحلیل کرده و معتقد است، «قالب ها و مدل های اولیه ی دوره میانی اسلامی ارزش بالایی دارد» (Watson, 2004:133-134). قالب و سفال های قالبی به صورت گسترده در پایان نامه ای با استناد به مجموعه موزه های بنیاد بحث و بررسی شده است (حسینی، ۱۳۹۱: ۳۱-۳۸).

عصر سلجوقیان

حدود اواسط قرن ۵ ه.ق/۱۱م، جهان اسلام پس از یک دوره ناآرامی سیاسی، با نفوذ قوم قدرتمند سلجوقی جانی تازه یافت و در ایران ثبات و آرامشی در پرتو پادشاهان قدرتمند ترک و وزرای هوشمند ایرانی شکل گرفت تا هنر و علوم مختلف فرصت رشد و شکوفایی یابند و این دوره را به یکی از مهم ترین دوران های هنری ایران مبدل سازند. «از عوامل مؤثر بر تحول و رونق هنر، وحدت سیاسی بود، که باعث پیشرفت علوم دینی و فنون گردید.» (لمبتون، ۱۳۶۳: ۲۱۱). فن سفالگری در این برهه ی زمانی به نهایت اعتلای خود رسید. «در دوره ی سلجوقی و جانشینان آن ها سفالگران ایرانی ظروف را بسیار عالی می ساختند به طوری که آنها را می توان در زمره ی بهترین کارهای این صنعت به شمار آورد.» (دیماند، ۱۳۳۶: ۱۷۱) مراکز ساخت و تهیه سفال در این زمان، شهرهای مختلفی همچون؛ نیشابور، کاشان، ساوه، جرجان استخر، سلطان آباد... بود که با استفاده از شیوه ها و تکنیک های جدید، طرز تفکر، نوع پوشاک، باورها و اعتقادات دینی، اجتماعی و فرهنگی مردم، روی سطح سفال به تصویر کشیده و با کتیبه ها بر روی سفالینه، مفاهیم دینی و نیت خیر را در جامعه گسترش می دادند. (تصویر ۱).

تصویر شماره ۱: گستره جغرافیایی عصر سلجوقی و محدوده ی مرکز تولید سفال نیشابور

سفالگر سلجوقی، جهت انتقال افکار و باورهای خود، بر سطح سفال از نقوش متفاوتی همچون نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی، انسانی، و اسطوره ای و گاه نقوش ترکیبی و کتیبه ها بهره برده، که عمدتاً برای اجرای سریعتر این نقش ها بر ظروف از قالب استفاده کرده است. «در این دوره به تقلید از دورانهای گذشته برخی از شیوه ها از جمله تولید به روش قالب گیری به اوج شکوفایی خود رسید. این شیوه های تزئینی از اوائل اسلام تا دوره ی ایلخانی مرسوم بوده، ولی ترقی آن به عهد سلجوقی تعلق دارد» (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۱). «با توجه به حفاریهای انجام شده در نیشابور و به دست آمدن سفال قالبی مشخص گردید که این شهر از مراکز اصلی ساخت ظروف به شیوه ی قالبی بوده است» (کامبخش فرد، ۱۳۷۹: ۵۱) استفاده از قالب باعث می گردید تا نقوش پیچیده به راحتی در تمام کارگاه ها، بر روی ظروف اجرا گردد. «سفال قالب خورده ی سلجوقی طرح های برجسته ای داشته که به تقلید از صنایع فلز و گچ به وجود آمده اند.» (کامبخش فرد، ۱۳۷۹: ۴۷۰) در این عصر جهت ارتقاء کیفیت روند نقش اندازی بر سفالینه ها مدل های قالبی شکل گرفت تا طرح های بدیعی در این دوره خلق گردند.

قالب:

از شیوه های شکل بخشی و تزئین سفال، استفاده از قالب است. قالب سفالی به صورت فشردن قشر یکنواختی از گل، درون قالب منفی بوده که حاصل آن تولید ظروف با نقوش برجسته است. قابلیت گل برای پذیرفتن اثر از شیئی دیگر و حفظ آن در حین پخت سبب شده استفاده از قالب برای تزئین و ساختار سفال، سابقه ای طولانی، برابر با سابقه ی پخت سفال داشته باشد (واتسون، ۲۰۰۴: ۱۳۴). استفاده از قالب برای ساخت سفال در ایران به قرون قبل از میلاد بر می گردد و برخی از نمونه های آن در موزه ها و مجموعه های خصوصی نگهداری می شود. «از جمله سفالینه های قالبی مکشوفه، در تپه حصار دامغان و تل با کون فارس و قالب های گلی پخته برای تولید انبوه پیکرک های متعلق به سال های ۲۵۰۰ تا ۱۷۵۰ ق.م، قابل اشاره است» (وولف، ۱۳۷۲: ۱۲۴). استفاده از قالب برای ساخت سفالینه های کاربردی در دوره های تاریخی گسترش یافت، «بطوریکه پاره ای از ظروف لعاب دار دوره ی اشکانی با قالب شکل گرفته است» (وولف، ۱۳۷۲: ۱۲۷). در دوره ی ساسانی و سپس در دوره ی اسلامی استفاده از قالب همچنان ادامه یافت و اوج ساخت ظروف و اشیاء قالبی را می توان در قرون میانی مشاهده کرد (تصویر ۲).

تصویر شماره ۲: نمونه ی قالب جهت کاسه و کوزه قالب گیری شده سده ششم هجری

در بیشتر منابع و نیز شناسنامه ی آثار مورد مطالعه، جنس قالب های به کار رفته برای ساخت سفالینه ها، گل پخته بوده است. واتسون عنوان می کند: «در جهان اسلام، گل پخته، تنها ماده ی ساخت قالب است ولی با توجه به سابقه ی طولانی کاربرد گچ در ایران احتمالاً» از این ماده برای قالب گیری استفاده شده است» (واتسون، ۲۰۰۴، ۱۳۵). استفاده از قالب های چوبی دور از ذهن نیست، اما برای این کار چوب زیادی نیاز بوده است. فساد و آسیب پذیری چوب در برابر عوامل مختلف می تواند دلیلی بر عدم وجود نمونه های آن باشد. «فلز نیز برای ساخت قالب کاربرد داشته است» (رفیعی، ۱۳۷۸، ۴۷).

فرم کلی و اولیه ی سفال باید قبل از عمل قالب گیری به دو شیوه ی چرخ ساز یا دست ساز، شکل بخشی شود و سپس با قالب های یک تکه و یا چند تکه به شکل نهایی و دلخواه در آید. بیشتر قالب ها، پس از شکل گیری اولیه تزئین می شدند تا محصول ساخته شده به صورت طرح های کنده شده و منقور درآیند. عمل تزئین قالب ها، بسته به اینکه برای تولید کالاهای بدون لعاب یا لعاب دار بوده از خمیر سنگی با روش های گوناگونی انجام می شد. «سفالهای قالبی از قرون اولیه ی اسلامی (دوره ی اموی) به صورت لعاب دار و بدون لعاب ساخته شده است» (گروبه، ۱۳۸۴، ۲۴). در عصر سلجوقی سفالینه های قالبی به بهترین صورت و با نقوش پرکار و پیچیده طراحی شده و استفاده از این نوع نقشها، کار تهیه ی سفال را کند و با دشواری همراه می ساخت.

مدل های اولیه قالبی

در دوره های میانی اسلامی، یعنی دوره های سلجوقی، ایلخانی و تیموری، شیوه ای برای ساخت قالب منفی به اوج گرفت که همان قالب گیری از روی یک "مدل مثبت از پیش ساخته شده" بود. (تصویر ۳)

تصویر شماره ۳: سمت راست نمونه ی مدل با نقش مثبت و سمت چپ قالب منفی

منبع: نگارندگان

در دوره ی سلجوقی، نقوش پیچیده تر و البته برجسته تر، اجرا می شد و طراحی مستقیم آن ها به صورت منفی بر روی قالب دشوار بود. استفاده ی گسترده از کتیبه های خوشنویسی برجسته، ضرورت استفاده از یک مدل مثبت را باز هم بیش تر ساخته بود. هر چند که در قرون ۳ و ۴ ه.ق نیز به صورت محدود، نمونه هایی از این مدل های اولیه را با نقوش کم گیاهی و هندسی که دارای برجستگی اندکی هستند می توان دید. (تصویر ۴)

تصویر شماره ۴: نمونه ی مدل اولیه با نقش مثبت متعلق به سده ۳ و ۴ هجری

منبع: نگارندگان

برای ساخت برخی از ظروف از مدل قالبی بهره گرفته می شد. طرح های غیر تکراری به صورت منفی مستقیماً بر روی قالب اجرا می گردیده. به تدرج با پیچیده تر شدن طرح ها و افزایش نیاز به اشیاء زینتی و ظروف و محدودیت استاد طراح و آشنا به خط، اجرای طرح بر روی سفال به صورت منفی دشوارتر شد و نیاز به ساخت یک مدل اولیه برای ساخت قالب از روی آن، امری ضروری به نظر می رسید. روند استفاده از مدل اولیه دو مزیت داشت؛ یکی آنکه اجرای طرح های پیچیده روی قالب آسان تر بود و دیگر این که امکان ساخت همزمان چند قالب منفی با طرحی مشابه برای فروش به دیگر کارگاه ها و یا افزایش سرعت تولید فراهم می شد.

مدل های اصلی غالباً از جنس گل پخته ساخته می شد، اما نظریاتی مبنی بر استفاده از نمونه های فلزی نیز وجود دارد که شباهت فرم ظروف فلزی و سفالی به ویژه در دوره ی میانی اسلامی بر قوت این احتمالی افزایش می دهد. استفاده از چوب نیز همان گونه که پیش از این اشاره شد معمول بوده است. «قالب های مکشوفه از نیشابور در حفاری های موزه ی متروپولیتن به دو روش ساخته شده بودند. برخی از این قالب ها را از روی مدل اولیه ی چوبی ساخته بودند که رد رگه های چوب بر برخی از این قالب ها به چشم می خورد و برخی دیگر را روی چرخ سفالگری ساخته اند که علائم آن نیز مشهود است» (وولف، ۱۳۷۲: ۱۳۵)

در بسیاری از محوطه های باستان شناسی نمونه هایی از جنس گل رس یافت شده که بسیاری از آن ها، مدل های اولیه ی دست دوم و یا ثانویه است. این نمونه ها با فشرده شدن در یک قالب منفی ساخته شده که خود از روی یک مدل اولیه اصلی با نقش مثبت، قالب گیری شده است. این کار به افزایش سرعت در تولید قالب های منفی متعدد و در نتیجه افزایش تولید محصول نهایی کمک می کرد، ضمن آنکه توانست نیاز سفالگران بسیاری که خود قادر به ساخت (طراحی و کنده کاری) مدل های اولیه نبودند را برطرف سازد. طراحی مدل های اولیه دست دوم یا حتی دست چندم، دقت مدل های اصلی را نداشت، ولی توانست ابزاری با کیفیت مناسب در اختیار سفالگران قرار دهد تا بر تولیداتشان بیافزاید.

تشخیص مدل های اولیه ی اصلی از غیر اصلی به چند طریق ممکن است: یکی این که اثر قالب گیری (مثلاً رد اتصال نیمه های قالب)، روی مدل های غیر اصلی وجود دارد و دوم آنکه در نمونه های اصلی، دقت و وضوح طرح ها و تیزی لبه های کنده کاری شده بیش تر است و طرح های مدل غیر اصلی دارای لبه های منحنی و وضوح کم تری است. در حقیقت نشانه های کنده کاری مستقیم روی مدل های غیر اصلی مشهود نیست، ضمن اینکه مدل های غیر اصلی از نمونه های اصلی

کوچک ترند، چرا که طی دو مرحله (قالب منفی و خود مدل غیر اصلی) دچار انقباض شده اند. بسیاری از کارگاه های سفالگری برای افزایش تولید، نیازمند قالب اولیه ای بودند که توانایی اجرای آنرا نداشته اند. بنابراین مدل های مثبت و نیز قالب های منفی توسط کارگاه هایی که صاحب استادکارانی در زمینه ی ساخت قالب بودند به کارگاه های مذکور فروخته می شد. ویلکنسون معتقد است: «قالب ها از شهری به شهر دیگر دست به دست می شد و گاه سازندگانشان از سرزمینی به سرزمین دیگر سفر می کردند» (wilkinson,1973:261). احتمالاً "قالب ها و مدل های اولیه، ارزش و قیمت بالایی داشته است و این موضوع سبب شد، قالب هایی که به مرور آسیب دیده را همچنان مورد استفاده قرار دهند. «استفاده کنندگان از قالب، مرمت و استفاده ی مجدد از آن ها را به زحمت ساخت یک قالب دیگر و پرداخت هزینه ی خرید مجدد ترجیح می دادند» (watson,2004:134). دلیل دیگر اصرار بر استفاده از مدل ها با وجود آسیب دیدگی را باید عدم دسترسی به قالب های مزین در همه جا دانست. تنها کارگاه هایی محدود در برخی مراکز خاص، توانایی ساخت و ارائه ی چنین کالاهایی را داشته اند.

چندین نمونه از این مدل های اولیه در موزه ی بنیاد مستضعفان تهران موجود است که دارای نقوش شبیه به هم دارند و ساخت کارگاه های نیشابور هستند. در ادامه به معرفی نمونه هایی از آنها می پردازیم.

بررسی ویژگی مدل های قالبی مجموعه موزه های بنیاد:

چهار مدل قالبی به شکل پیاله و نقش مایه های همسان در مجموعه موزه های بنیاد مستضعفان وجود دارد که از گل پخته ی بدون لعاب تهیه شده است. سه مورد از آنها در وضعیت کاملاً سالم و یک مورد لب پدیدگی دارد (تصویر ۵)

تصویر ۵: مدل های اولیه ی قالبی موجود در موزه های بنیاد مستضعفان

منبع: نگارندگان

با توجه به ویژگی ساخت و نوع طرح قالب ها و به استناد نمونه های مشابه موجود در نیشابور و قالب منفی موزه ی عمر خیام نیشابور، این مدل ها یقیناً ساخت کارگاه های سفالگری نیشابور (قرن ۶ و ۵ ه.ق) است. مدل ها ابعادی نزدیک به هم دارند. نمونه ای مدل قالبی به شماره ۴۱۳۰۴م. در مجموعه موزه های بنیاد با ارتفاع ۹۳ میلی متر، قطر دهانه ۱۴۳ میلی متر و کف گرد ۶۴ میلی متر است. نمونه ی دیگری با شماره ثبت ۳۶۴۲۸م. به ارتفاع ۹۲ میلی متر و قطر دهانه ۱۴۱ و کف گرد ۷۳ میلی متری می باشد. ضخامت بدنه ی نمونه ها زیاد بوده و دارای وزن سنگینی نسبت به پیاله با کاربرد روزمره دارد. بدنه ی داخلی قالب ها بدون پرداخت و با دست شکل گرفته است.

نقش مایه های مدل های قالبی:

نقوش برجسته بر سطح بدنه ی محدب بیرونی قالب در کادر مستطیل شکل طراحی شده که از زیر لبه ی برگشته ی قالب شروع و دور تا دور مدل قالبی قرار دارد و از نظر محتوا و مضمون در بخش های ذیل، قابل طبقه بندی است؛

-کتیبه ی کوفی

-نقوش حیوانی

-نقوش ترکیبی و اسطوره ای

-نقوش هندسی

کتیبه ی کوفی:

در دوره اسلامی با گسترش خط و خوشنویسی در تمامی جنبه های هنری روح تازه ای در طرح های هنرهای مستظرفه دمیده شد و باعث خلق نقوش بی بدیلی گردید. در این نمونه قالب، کتیبه ی کوفی از نوع کوفی تزئینی مزهر (گل و بوته در هم تنیده در زمینه و انتهای کشیدگی خطوط) است. «در خط کوفی مزهر حروف و کلمات با گل و برگ شبیه به تذهیب زینت داده می شود» (فضائلی، ۱۳۶۲: ۱۵۶) در حقیقت نیمه ی دوم قرن سوم هجری، کوفی با نقوش اسلیمی مخلوط شد و با خطوط اولیه تفاوت پیدا کرد، این تحول در قرن ۵ هجری به حد نهایی خود رسید. (تصویر ۶)

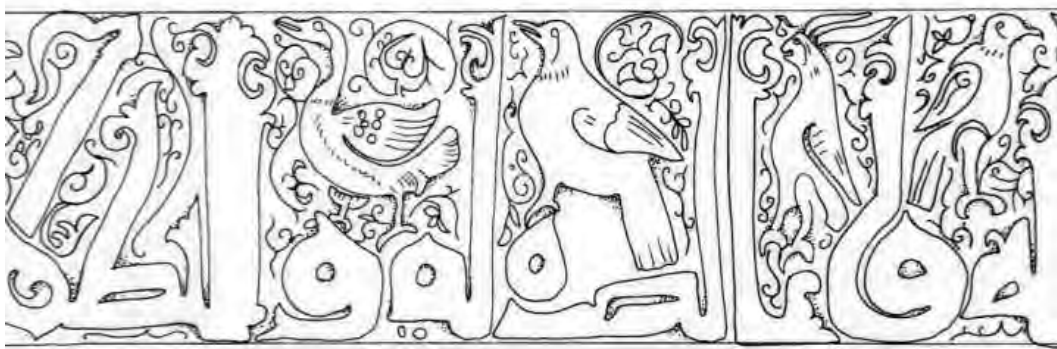
تصویر ۶: طرح مدل اولیه ی قالبی کهبا خط کوفی مزهر تزئین یافته است.

منبع: نگارندگان

مضمون کتیبه ی کوفی اثر، دعای خیر برای صاحب آن است که به صورت جمله ی "والبقا لصاحبه والدوله و النصره و السعاده" آمد است و زمینه ی خط به شیوه ی کوفی مزهر پوشیده از نقوش گیاهی و اسلیمی می باشد.

نقوش حیوانی:

نقوش حیوانی شامل خرگوش و پرندگانی چون؛ عقاب، مرغابی و ... است که در بالای بعضی از حروف و در فاصله ی میان کشیدگی های حروف قرار گرفته است. هر کدام از این حیوانات در فرهنگ نمادها، دارای مفاهیم گسترده و خاصی است. پرنده های منقوش بر سفالینه ها نماد خبر رسانی و نشانه هایی از اقتدار، توانایی و عظمت بوده و وجودشان منشأ نیک فالی و زندگی است. «پرندگان تعالی جان و روح، تجلی الهی، ارواح هوا، ارواح مردگان، صعود به آسمان و ارتباط با ایزدان، تخیل و اندیشه هستند.» (کوپر، ۱۳۷۹: ۷۲) (تصویر ۷)

تصویر ۷: نقوش پرندگان موجود بر بدنه ی خارجی مدل قالبی

منبع: نگارندگان

- عقاب یا دال: پرنده بزرگ و شکاری، نیرومند، بلند پرواز، سبک پر و با نگاهی تیز و نافذ و طول عمر زیاد بوده و سرآمد پرندگان است. عقاب از دوران پیش از تاریخ مورد توجه انسان بوده و در نقاشی های مختلف می توان آن را دید. در نمادهای باستان، مظهر «فرشاهی» بوده و در ایران قدیم، «عقاب، مرغی خوش

یمن و مقدس به شمار رفته است که در افسانه های باستانی به عنوان مظهر آسمان شناخته می شود» (بهرام پور، ۱۳۹۳: ۱۳۸).

(تصویر ۸)

تصویر ۸: نقش عقاب بر بدنه ی خارجی مدل قالبی

منبع: نگارندگان

مرغابی: مظهر وفاداری مادام العمر، هم آوایی و همراهی، شادی و تعادل است. این پرنده در افسانه های ملل جایگاهی خاص دارد. «در افسانه های چین و ژاپن بر روی سفالینه ها زیاد دیده شده و نشانی از حفظ صاحب شیء و اثر در مقابل حوادث است» (هال، ۱۳۹۲: ۱۰۱). (تصویر ۹ و ۱۰)

تصویر ۱۰: نقش مرغابی در تکه سفالی مدل قالبی مکشوفه از نیشابور

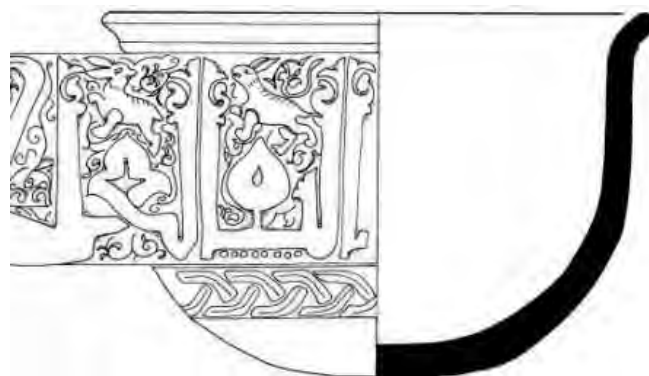
منبع: کامبخش فرد، ۱۳۴۹: ۵۵

تصویر ۹: نقش مرغابی بر بدنه ی خارجی مدل قالبی

منبع: نگارندگان

خرگوش، نقشی که در سفالینه های منقوش سلجوقی به وفور آمده و احتمالاً مراکز تولید سفال جزء زیستگاه های حیوان بوده است. در نماد شناسی، خرگوش را «به سبب تشابه به شکل ظاهری گوش با هلال ماه، حیوان وابسته به ماه می دانند» (صمدی، ۱۳۷۶: ۲۴). در فرهنگ چینی «حیوانی مافوق طبیعی و در گستره خدایان و نماد طول عمر و باروری است» (هال، ۱۳۹۲: ۴۶) به طور کلی خرگوش خوش یمنی و سرزندگی را به ارمغان می آورد. (تصویر ۱۱)

تصویر ۱۱: نقش دو خرگوش بر بدنه ی مدل قالبی

منبع: نگارندگان

-نقوش ترکیبی سابقه ای بسیار کهن در هنر ایران دارد. از ادوار پیش از تاریخ نمونه هایی موجود است، ولی استفاده گسترده از آنها در دوران تاریخی به چشم می خورد. بارزترین نمونه ها در معماری تخت جمشید به کار رفته است. در دوره اشکانی و ساسانی نیز از این طرح ها بر روی آثار فلزی بهره گرفته شد. در قرون چهارم و پنجم ه.ق شاهد رجعت به این نقوش در هنر اسلامی هستیم. سفالگران از این نقوش کمتر از آثار فلزی استفاده کرده اند. «توجه بیشتر به جنبه ی کاربردی سفال به جای جنبه ی تزئینی آن در اثر رونق گسترده ی فلز کاری این دوران از دلایل محدود بودن این نقش مایه ها بر سفال است» (حسینی، ۱۳۹۱: ۴۶).

نقوش ترکیبی طراحی شده بر مدل های قالبی شامل دو نقش اسفنجس و گریفون است که در میان طرح های اسلیمی و کتیبه ها خودنمایی می کند.

گریفون: بر طبق تعریف دهخدا «گریفون (شیر دال) حیوانی افسانه ای است که ترکیب بدن شیر، سر و بال عقاب، گوش اسب و تاجی شناور شبیه ماهی دارد» (دهخدا، ۱۳۴۵: ۲۷۹). این نقش برگرفته از دوران باستان ایران است و در کل، ترکیبی قدرتمند را به نمایش می گذارد. (تصویر ۱۲)

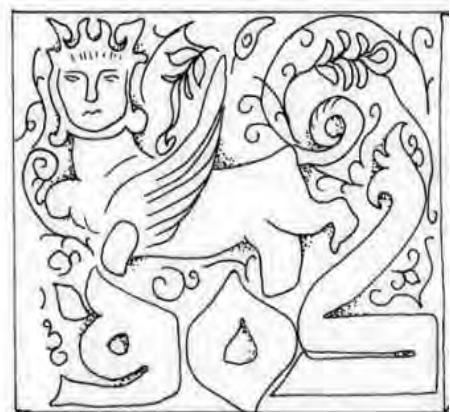
تصویر ۱۲: نقش گریفون بر بدنه ی مدل قالبی

منبع: نگارندگان

اسفنجس: موجودی ترکیبی متشکل از بدن شیر و بال عقاب و چهره ی انسان است. این مخلوق مرکب، مظهر قدرت شیر، فرّشاهی و بلند پروازی عقاب و قوه ی تفکر و تعقل انسان است. در این قالب نقش چهره ی انسانی به صورت شاهزاده ای با تاج کنگره ای بر سر، آمده است. نقش تاج احتمالاً ذهن را به قدرت و فرّشاهی این شاهزاده معطوف می دارد. (تصویر ۱۳ و ۱۴)

1299

تصویر ۱۴: نقش اسفنجی مشابه مدل قالبی ، سفال قالبی مکشوفه از نیشابور

تصویر ۱۳: نقش اسفنجی بر بدنه ی مدل قالبی

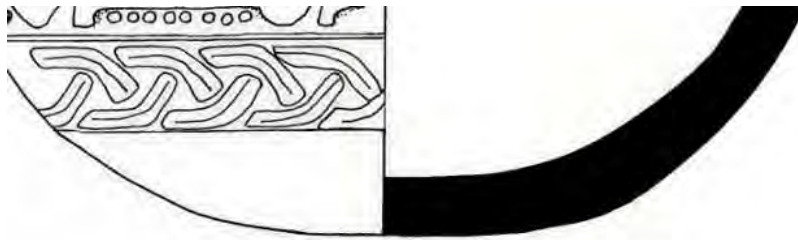
منبع: کامبخش فرد ، ۱۳۴۹: ۵۷

نقش

منبع: نگارندگان

هندسی

؛ بر قسمت پایین بدنه ی خارجی قالب و نزدیک به کف قرار گرفته است که به صورت دو ردیف نوار باریک در هم تنیده دور تا دور ظرف را در بر گرفته و جذابیت کادر بندی نقش های مدل قالبی را بیشتر می سازد (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵: نقش هندسی موجود بر بدنه ی مدل قالبی

منبع: نگارندگان

در یک جمع بندی می توان گفت، نقش و کتیبه ی روی قالب ، کامل کننده ی دعای خیر کتیبه برای صاحب اثر و نمادی از خوبی و نیک فرجامی است.

نمونه‌ی مدل‌های قالبی بررسی شده در متن پژوهش با نقوش اسلیمی منقور بر بدنه‌ی آنها که بخش نسبتاً زیادی از سطح خارجی را پوشانده و نقش زمینه‌ای برای کتیبه‌ی کوفی و سایر طرح‌ها را ایفا می‌کند، بیانگر توجه سفالگر سلجوقی به تمامی جوانب اثر است تا هیچ فضای زایدی در آن ایجاد نگردد. حس طبیعت‌گرایی، الهام بخش هنرمند برای نقش‌آفرینی می‌گردد تا طرح‌های حیوانی از جمله پرندگان که در دوره سلجوقی بیشترین نقش موجود بر آثار را تشکیل داده، به صورت عینی و گاه ذهنی یا افسانه‌ای ترسیم گردد. مانند نقش گریفون بر روی مدل قالبی که ترکیب قدرتهای حیوانی در ظاهر پرنده تجسم یافته و شکلی قدرتمند به وجود می‌آورد یا نقش عقاب که سرآمد پرندگان و نمادی از هیبت، بلندپروازی و قدرت را به بیننده القا می‌کند. تنها نقش انسانی ترسیم شده بر روی این مدل قالبی، نقش ترکیبی اسفنجکس است که سر انسان با بدن حیوان تلفیق یافته و هر جزء نماینده ویژگی‌های متفاوتی است، مانند کنار هم قرار گرفتن نقوش شیر، عقاب و انسان که کمالگرایی را در بالاترین درجه‌ی ممکن به تصویر می‌کشد و ارزشی مافوق طبیعی به موجود می‌بخشد.

بطور کلی ساخت مدل‌های اولیه قالبی در وهله‌ی اول خود نشانگر خلاقیتی متفکرانه از ذهن هنرمند سفالگر است که سبب گسترش و رواج آثار خلق شده‌ی او می‌گردد و تجسم اعتقادات، باورها و فرهنگ یا حتی سیاست در حیطه‌ی نقوش او عینیت می‌یابد. همچنین ترسیم طرح‌ها و کتیبه بر بدنه‌ی این مدل‌ها بیانگر رشد و بالندگی هنر سلجوقی و رجعت به گذشته در کنار توجه به تعالیم اسلامی و ایرانی آنان است.

منابع فارسی

۱. بهرامپور، نسرین، (۱۳۹۳)، بررسی نمادهای مقدس ایرانی در سفال، نشر شهر آشوب، تهران.
۲. توحیدی، فائق، (۱۳۹۲)، فن و هنر سفالگری، انتشارات سمت، تهران.
۳. حسینی، سیدهاشم، (۱۳۹۱)، نقوش موجودات ترکیبی در هنر سفالگری دوران اسلامی ایران، (نشریه هنرهای زیبا و هنرهای تجسمی)، شماره ۴، دوره ۱۷، تهران.
۴. حسینی، مرضیه، (۱۳۹۱)، روند تولید سفال‌قالب‌بدرایران از دور هسالجوقیتا تیموری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر، تهران.
۵. دهخدا، علیاکبر، (۱۳۴۵)، لغت‌نامه دهخدا، جلد ۲۲، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
۶. دیمان، موریس، (۱۳۸۳)، راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبداللطف‌یار، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
۷. رفیعی، لیلیا، (۱۳۷۸)، سفال ایران از دوره پیش از تاریخ تا عصر حاضر، نشر یساولی، تهران.
۸. زمانی، عباس، (۱۳۹۰)، تأثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی، نشر اساطیر، تهران.
۹. صمدی، مهرانگیز، (۱۳۷۶)، ماه‌در ایران، بیتا، تهران.
۱۰. فضائی، حبیب، (۱۳۶۲)، اطلس خط: تحقیق در خطوط اسلامی، انتشارات مشعل، تهران.

۱۱. فهروری، گزا (۱۳۸۸) سفالگری جهان اسلام در موزه طارق رجب کویت، ترجمه مهناز شایسته فر، چاپ معاونت امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.

۱۲. کامبخش فرد، سیفالله، (۱۳۷۹)، سفالو سفالگری در ایران، ققنوس، تهران.

۱۳. کامبخش فرد، سیف الله، (۱۳۴۹)، کاوش های نیشابور و سفالگری ایران در سده پنجم و ششم هجری، چاپ وزارت فرهنگ و هنر، تهران

۱۴. کیانی، یوسف و کریمی، فاطمه، (۱۳۶۴)، سفالگری در دوره اسلامی، نشر مرکز باستان شناسی ایران، تهران

۱۵. گروه، ارنست. ج، (۱۳۸۴)، سفال اسلامی، ترجمه فرناز حائری، نشر کارنگ، تهران.

۱۶. کوپر، جیبسی، (۱۳۷۹)، فرهنگ مصور نماد هایستی، ترجمه ملیحه کر باسیان، نشر فرشاد، تهران.

۱۷. لمبتون، آن، (۱۳۶۳)، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام ترجمه یعقوب آژند، امیر کبیر، تهران.

۱۸. وولف، هانس. ای، (۱۳۷۲)، صنایع دستی کهن ایران، ترجمه سیر و سایر اهی مزاده، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران.

۱۹. هال، جمیز، (۱۳۹۲)، فرهنگ نگارهای نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه قیبه زادی، موسسه فرهنگ معاصر، تهران.

منابع فارسی

-Fehervari, Geza. (1973). Islamic pottery a comprehensive study based on The Barlow Collection, London: Faber Limited 3 Queen Square London WCI

- Watson, o, (2004), ceramics from Islamic Lands, London : Thames & Hudson .-Wilkinson. K. Charles. (1973). Nishapur : Pottery of the Early Islamic period Metropolitan Museum of Art, New York

Essay on molded model in the Seljuk era (A case study of collection of the Museum Foundation of the Underprivileged)

Mohammad Mortezaee²⁰¹ Majid Hajitabar²⁰² Maryam Zareie²⁰³

Abstract

Using mold is one of the methods of shaping and decorating ceramic body. In the past, the shaping was done by squeezing a uniform layer of mud into a negative mold. The designing was created often by two or three separate molds. Using molds for designing pottery dates

²⁰¹.Assistant Professor, Institute of Cultural Heritage

²⁰².Doctorate in Archaeology and lecturer in the Department of Archaeology University of Kazeroun Islamic Azad University- Fars

²⁰³.MA archeology student Kazeroun Islamic Azad University- Fars

back to centuries Before Christ (BC). It reached a peak in Islam, especially during the interim period (Seljuk). In this period due to increased demand and a shortage of basic skills to create designs, the templates had been used. These templates have had a positive role to shape the negative mold of clay for use in workshops making pottery.

This study investigates the construction and use of basic models, taking advantage of four samples in Tehran Museum Foundation of the Underprivileged and seeking to answer the following questions:

1. What is the usage of templates?
2. What characteristics do templates have at the Museum Foundation?

Overall goal of research is to introduce and examine methods of making primary models in middle periods of Islam and introduce examples of them using analytical and deductive research methods. Methods of compilation are based on field studies (refer to the original work) and library studies. Molded models are easy ways to create complex designs which are sometimes a throwback to the pre-Islamic period, especially the Sassanid era and to create scrolls in pottery workshops in which there haven't been enough skills to create designs and to accelerate the preparation of the imprinted vases.

Keywords: Seljuk, molds, templates, motifs